

և զմայր իւր Փարիխայն, և զկողայկիցն իւր Վայդիաթուն, որ բազում աշխատանք ունին ի ժամս ազատման սուրբ աւետարանիս և զիս անախտանս և անարժան Միքայէլ երէցս, որ անվանս չեմ արժան. ով ոք հանդիպիք միոյ բերան ողորմի ասէք և Աստուած ձեզ ողորմի իւր մուս անգամ դարտեան, որ Դ. Փլ. խլառքն կէր (պարտք էր) մնացած ես տվի (չի կարդացում) ով ոք ողորմի ասէ, ողորմածն Աստուած ողորմնէս (ողորմեցէ) իւրն. ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք զՄիքայէլ երէցն և զծնաւորսն իւր Տէր Ակոր քահանան և զԹաուղումաշն որ զսուրբ խաչն աւետարանիս շինել էտուր. ով ոք յիշէ, յիշեալ լիցի ի Բրիտտոսէ. ամէն»:

5. Էջ 109թ. «Սուրբ աստուածայիսուս աւետարանս, որ ըստացայ ես Կարապետս իմ հալալ վաստակաւն իմօվ որ լինի շատակ (յիշատակ) ինձ. արդ երեսանկեալ աղաչեմ ի սուրբ աւետարանիս ընթերցողացը յիշեցէք. ի մաքրայիտայ աղօթս ձեր զմեղայարդ Կարապետս և իմ կողայկիցն Սարալուն և հոգեորդին իմ Որդայնանըն և կողակիցն Սուփրանէն և որդիքն Վարդանըն և Կարայպետն և զուրք յիշեալ լիջիք առաջի անմահ գառին Աստուծոյ. ամի, Տեառն ՌՆՃԼԻՆ (1830):

Արդ ես Սարալալուն այս սուրբ աւետարանս անձեցի (յանձնեցի) թոռին իմոյ Կարապետին որ է անուն կենակցին իմոյ և նա պարտայիկան է ինձ և իմ կենակցին իմոյ Կարայպետին անդար (°) յիշատակել»:

Թէիքան: ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

ՆՈՐԱԳԻՆՑ ՏՇՊՆԵՐՔԵՐԵՐ ՊԼՈՎԻՒՐԻՒՄ ՄԷՋ

Անցեալ տարի, Պլովդիւրի (Բուլղարիա) «Թէփէ Ալթը» թաղամասին մէջ, բուլղարական «Յաքիմ Կրուլ» վարժարանի հիմնարկէքին առթիւ կատարուած պեղումներու ընթացքին երեւան հանուած են զոյգ մը տապանաքարեր հայերէն լեզուով: Ասոնք մնացորդներ են Հայոց հին Գերեզմանատունէն, որ գոյութիւն ունեցած է նոյն վայրին մէջ հարիւրաւոր տարիներ առաջ: Արձանագրութիւնները զոր քաղած եմ տեղւոյն վրայ, Բուլղար Աղգ. Թանգարանի տնօրէն Պ. Տիմիթր Յոնչիւրի հրահրով, կը ներկայացնեմ ստորեւ.

1. Այս է տաքան Շուոթեցի Պետրոսի Որդի Յայրապետին որ փոխեցաւ առ Բրիս(տոս) † քվին ՌՃԽԳ (= 1694):
2. Այս է տաքան հա(ն) գատեան Ֆիլպեցի Եասայ հաթուհին որ փոխեցաւ քվին ՌՄԻՋ. ին (= 1777) Օգոստոսի ժ. Բ. ին:

Ասոնցմէ առաջինը թուականով կը հանդիսանայ հնագոյնը Պլովդիւրի տապանաքարերուն: Անոր արձանագրութեան երրորդ տողին սկիզբը նկարուած է խաչանիշ մը՝ եկեղեցական սաղաւարտի խաչը յիշեցնող, ինչ որ կասկածիլ կու տայ Հանդուցելոյն հոգեւորական մը ըլլալուն, թէեւ այդ բանը հաստատող ուրիշ նշաններ գոյութիւն չունին: Այս տապանաքարերը այժմ փոխադրուած են տեղւոյս Բուլղար Աղգ. Թանգարանը, ուր կը պահպանուին ուրիշ երկու հայկական տապանաքարեր ևս, աւելի առաջները բերուած նոյն թաղամասէն: Կու տանք անոնց ալ արձանագրութիւնները.

3. Այս է տպն. հանգըստին. Շուոթեցի Ավագ. Կին. Ոգոստոսի Յոսիմիսին Որ փոխեցաւ առ Յիսուս փիկն ՌՄԼ (= 1759) Հայոց քվին. ի յամ(ս)ինն. Յուսի ժիլին:
4. Այս է տաքան Հանգստեան Շուոթեցի Բարսեղի Դուստր Սարուհ

Ի. որ փոխեցաւ Թվին ՌՄԻԸ (= 1779) ին Մայիսի Ի. ին:

Պլովդիւրի այս նորագիւտ տապանաքարերու կարգին աւելորդ չըլլայ թերեւս յիշատակել զոյգ մը ուրիշներ ևս, որոնք նոյնպէս բերուած են հին հայ Գերեզմանատունէն ու կը պատկանին ժի. դարու վերջերուն: Ասոնցմէ մին քառանկիւն պարզունակ տապանաքար մըն է, անինամ արձանագրութեամբ, զոր յիշատակած է նաեւ Յ. Բիւրտեան (Բագմավէպ, 1929, էջ 80): Ան ներկայիս կը գտնուի Ս. Գէորգ Եկեղեցոյ աջակողմեան պահարանի արտաքին դրան կից ու կը ծառայէ որպէս պատուանդան Բալկանեան և Համբերոպական պատերազմներու զոհերու Յիշատակարանին: Արձանագրութիւնն է՝

5. Այս է տապանըս Թօխատցի Մեծատուրի Որդի Արախամին որ փոխեցաւ առ Ած Թվին ՌՃԽՁ (= 1697):

Այլապէս ուշագրաւ արձանագրութիւն մը կը կրէ միւս տապանաքարը, որ ըլլալով խոշորագոյնը իր տեսակին մէջ, երկար տարիներէ ի վեր որպէս «Հանգստեան քար» կը ծառայէ Հայոց այժմու Գերեզմանատան մէջ: Բերուած է նոյնպէս նախկին Գերեզմանոցէն: Յաւալի կէտն այն է որ արձանագրութիւնէն կարեւոր մասեր անընթեռնի կը մնան, ժամանակը մեծ չափով գործած ըլլալով իր աւերը անոր վրայ: Հաղիւ կարելի եղած է կարգալ հետեւեալը՝

6. Ամեհահաս բանն Արարչին Որ տեւէ մինչ յաւուրս վերջին (Հ)բաման սաստիկ ըստ վրճերին Դառն ախամայ... Եեհակոյտեալ կմախբ սմին Հառի... դասակնիբ ... Մահտեսին Որդի Մահտեսի Պէլրդատցի գոլով սըմին Բայց աստ քաղեցաւ ողորմագին Ապրս որդի մեծ Չելեպին Շինեալ տաքարս մեր Ազգին Շիրիմն աստ է ունայն շիրիմ Այլ ընկալցի միշտ յողորմութեան Ամին: Ինչպէս կը հասկցուի պահպանուած մասերէն, արձանագրութեան մէջ յիշատակութիւն չըլլար թուականի մասին: Կասկածէ չուրս է սակայն որ ան կը պատկանի Պլովդիւրի Ս. Գէորգ Եկեղեցոյ մեծ բարերար Պել-

կրատցի Ապրոյ Չելեպի մերձաւորներէն՝ թերեւս ալ դաւակներէն մէկուն: Ինքը՝ Ապրոյ Չելեպի թաղուած է 1676ին Ա. Պոլսոյ մէջ (Բագմավէպ, 1926, էջ 42), մինչ իր որդիներէն Մատթէոս Չելեպի, որ իր հանգուցեալ հօր խոստումն իրագործողն եղած է՝ Եկեղեցոյն շինութեամբ, վախճանած է 1695 աստեաները:

Այս տապանաքարը քանիցս տեղափոխութեան ենթարկուած է, իր խոշորութեանը համար. յարմարագոյնն ըլլալով իբր «հանդըստեան քար», ինչպէս այժմու, նոյնպէս և անցեալին՝ Գերեզմանատուններուն մէջ:

Նկատելի է որ Պլովդիւրի հայ գաղութը անցեալին մէջ, մինչեւ ասկէ 70 տարի առաջ, ունեցած է երկու Գերեզմանոցներ, մին՝ Եկեղեցոյ շրջափակին մէջ, ուր կը հանդիպինք ցարդ՝ ժամանակի ընթացքին սրբուած տապանաքարերու մնացորդներու, իսկ միւսը՝ որպէս պաշտօնական Հայոց Գերեզմանատուն՝ վերայիշեալ «Թեփէ Ալթը» թաղամասին մէջ: Եկեղեցոյ շրջանակին մէջ կը թաղուէին հարուստ և բարեկեցիկ դասակարգին պատկանող տեսակ մը «առանձնաշնորհներ», ատենին ազնուականութիւնը, իսկ հասարակաց Գերեզմանատան մէջ աղքատ դասակարգը՝ առանց ո և է վճարման: Պեղումներու ընթացքին գտնուած են նաեւ քարէ դամբարանի մը կախարիչը և պարզուկ տապանաքարը Մարիա կոչուած բուլղար կաթոլիկ կնոջ մը՝ լատինական արձանագրութեամբ՝ ԺԹ. դարու կէսէն: Այս վերջինս կը բացատրուի անով որ Հայոց պատկանող այդ Գերեզմանատունը կը գտնուէր «Թեփէ Ալթը» արուարձանին դէպ ի նախկին «Պաղիկեան թաղը» տանող ճամբուն վրայ: Ան Հայոց սեփականութիւնը եղած և իբր Գերեզմանատուն ծառայած է Հայոց աւելի քան երկու դար, սկսելով 1673ի Կամենիցի գաղթականութեան օրերէն մինչեւ քաղաքին Ռուս բանակին կողմէ գրաւումը՝ 1878 Մարտ 6, Ունեցած է 1414-90 քառ. մետր տարածութիւն, չէնքով մը միասին որ կառուցուած է 135-55 քառ. մետրի վրայ: Ժամանակի ընթացքին, տեղւոյ Աղգ. իշխանութիւնը՝ հակառակ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի խիստ արգելքին՝ վաճառած է զայն՝ եկեղեցապատկան ուրիշ շորս կալուածներու հետ, քիչ մը աններկի փութկոտութեամբ, ինչպէս ցոյց կու տան Եկեղեցոյ Դիւանին մէջ գտնուող 17 և 18 թիւ զոյգ մը վկայագրերը:

Այժմու Գերեզմանատունը, քաղաքէն իբր երկու մղոն հեռաւորութեան վրայ, կը գտնուի բուլղար եւ կաթոլիկ Գերեզմանատուններուն միջեւ եւ ունի 12.000 քառ. մետր տարածութիւն: Գետինը տրամադրուած է 1878ին՝ երբ Ռուսներու գրաւումով արգելուեցաւ քաղաքին մէջ գտնուող նախկին Գերեզմանատան մէջ թաղում կատարել¹:

Պրովիդ: ՆԵՐՍԷՍ ԳՍԱՍՊԵԱՆ

ԱՐԱՍ ԵՐԵՄԵԱՆ, Մի անյայտ ձեռագիր տաղարան: Կրօնական, Գիճու եւ Սիրոյ տաղեր: Թեհրան, տպ. Մոզեան, 1947, 80, էջ 46:

Ա. Երեմեան ի Նոր Զուղայ ձեռք բերած է ձեռագիր Տաղարան մը (16 x 12.50 հմ. էջ՝ 31), որ թէեւ չունի Յիշատակարան, բայց կ'երեւայ ժ.Ղ. դարու սկիզբէն, յամենայն դէպս 1741էն յառաջ, ինչպէս կը վկայէ յիշատակագրութիւն մը, գրուած այս տարի. «Սէթչունն յանպիտան, թիլին ՌճՂին, որ եմ գեղաւս էջմիածնեցի (Նոր Զուղայի), որ ՌճՂ.ին յուլիսի է.ին անարժան աշխարհ մտի» (էջ 3): Զեռագրին բովանդակութեան ցուցակագրութիւնը չէ հաճած Ա. Ե. տալ մեզի. բայց հրատարակած է անկէ 11 տարի, որոնք են.

1. Իսկակից Հօր ծնունդ անեղ, Ամենագոր արքայը անեղ... վ. Երզող տաղիս խղճուկ Ղազար...:

Տաղիս տնակապ գրերը կը կազմեն ի ՂԱԶԱՐԷ:

Հրտ. էջ 4—5: Տաղս էջմ. Թ. 2436, թղ. 78բ (յամէ 1755) ունի այս խորագրով. «Տաղ ասացեալ ի Ղազար վարդապետէ Նախչուն կոչեցելոյ», որ է Ղազար վ. Ձահկեցի, որմէ ունի նոյն ձեռագիրը ուրիշ 6 տաղ:

2. Մերեցեալ Մայր իմոյ Փրկչին, Մարիամ սուրբ Կոյս, Միայնակ յոյս իմոյ անձին, Տերմայր...:

Տնակապ գրերը կը յօդեն՝ ՍԻՄԷՅՈՆԷ:

¹ Նոր Գերեզմանատան մէջ առաջին թաղուողներն եղած են՝ Հայրապետ Կարապետան (1878, Մարտ 6), Մանուկ Յակոբեան (1878 Մարտ 9), Հաճի Մահակ Իսախանեան (1878 Մարտ 14), Մինաս Թեմուրեան (1878 Մարտ 22): Այս վերջինի կտակած գումարով (5000 դրոբոշ) շինուած է Գերեզմանատան մէջ երկու սենեակնոց միայարկ շէնք մը:

Հրտ. էջ 13—14: Կը նոյնացուի տաղասացս Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսի հետ (էջ 9—13):

3. էջմիածին խիտ սիրուն պայծառ տեսի երկու հարիւր կանթեղ, յետուն ջահ տեսի... վ. Միսիին Բուրջին ասում է չիլի հատը, Սուրբ Լուսաւորին է տուել խրատը...:

Հրտ. էջ 18—19:

4. էջմիածին լուսարան լուս է, Սուրբ փեսային հարսնարան լուս է...:

Հրտ. էջ 19—20:

5. Օր մի հարբած մը տեսայ, Անկեալ էր աղբին վըրայ...:

վ. Կայծակն գինին չուղէ...:

Հրտ. էջ 32—33:

6. Այբըն ասէ. Այսօր խմենք, ալ էլուեայ. Բէնըն ասէ. Բերէք գինի, Տէր ողորմեա...:

վ. Կայծակն ասէ բաւէ խմէք. ալ էլուեայ...:

Հրտ. էջ 34—35: Խորագիր ունի «Գովասանք գինեոյ»:

7. Յորժամ գինեոյ փարչըն դայ Մարդոյ սիրտն ուրախանայ...:

վ. Կայծակն, բաւէ, ալ շուտ ծածկէ:

Հրտ. էջ 36:

8. Առաւօտուն հազըրէ, Ղահվաթիդ ձէրիմ է...:

վ. Կայծակ, բաւէ քիչ խօսի:

Հրտ. էջ 37:

Այս 5—8 տաղերը հանուած են անչուշմ Գալուստ Կայծակ վարդապետի (Երբեմն Երուսաղէմի, ապա Կ. Պոլսոյ պատրիարքի) «Լուսաշաւիղ»էն, հրտ. Կ. Պոլիս 1704ին:

9. Տաղ ցնծութեան եւ գուարճութեան: Յորժամ եղև դարուն, արև ծագեցաւ, Հարան հնչեցաւ, սառն հալեցաւ...:

վ. Գնա, լաց քո մեղքն, Նաղաշ Յովնաթան...:

Հրտ. էջ 58—59: Հրատարակուած քանիցս նաև այլուր. հմմտ. Ակինեան, Յովնաթան Նաղաշ, Վիեննա, 1911, էջ 75:

10. Յաւուրս գարնան եղանակին Կանաչ հազան դաշտեր ու պղին...:

Հրտ. էջ 40—41: Զեռագրին մէջ անարժան է տաղս. ունի նմանութիւն Յովնաթան Նաղաշի նոյն սկզբնաւորութեամբ տաղին հետ, հրտ. Ա. Զօպանեան, Յովնաթան Նաղաշ, էջ 77—79:

11. Առաւօտուն քամին ելեր մաղէ գիս, Բո սէրն ելեր, կրակ եղեր սաղէ դիս...:

Հրտ. էջ 42: Տաղս երեք խմբազրուութեամբ ծանօթ է ինձ. Վիեննայի Թ. 412, թղ. 67ա կը վերագրէ զայս «Խեւ Յովհաննէսի»:

Այս տաղասացներէն նոր է «Միսքին Բուրջին», որ հաւանօրէն աչուղ էր, ծաղկած ժ.Ղ. դարու առաջին կէսին:

Գովելի է Հրատարակչին Լուսնդը, հաւաքելու եւ ուսումնասիրելու միջնադարեան եւ նոր շրջանի հայ տաղասացներու եւ աչուղներու ստեղծագործութիւնները. պիտի յանձնարարենք միայն չափաւոր ըլլալ դնահատանքի մէջ:

Հ. Ն. Ա.

Resumé.

P. N. Akinian: Die gekürzte Kirchengeschichte Sokrats, der sogenannte Kleine Sokrat. Der Excerptor und der Bearbeiter. S. 15—68.

Als im Jahre 697 die Kirchengeschichte Sokrats in armenischer Übersetzung von Philo aus Tirak zusammen mit der von Abas Gregor aus Dzorap'or übersetzten vita Silvestri in einem Band der Öffentlichkeit vorgelegt wurde, kam davon ein Exemplar in die Hände des Fürsten Nerseh Kamsarakan. Der „weise“ Fürst veranlaßte darauf, die beiden Schriften für sich zu exzerptieren, entweder der Ausführlichkeit halber oder wegen schwerfälliger Sprache, in der sie übersetzt waren. Diese Exzerpte wurden nachher „Kleiner Sokrat“ genannt im Vergleich mit dem „Großen“, der eigentlichen Kirchengeschichte, die in der nächsten Folgezeit fast in Vergessenheit geraten ist. Seit dem 10. Jahrhundert herrschte die allgemeine Überzeugung, daß Sokrats Kirchengeschichte diese Exzerpte selbst darstellen. Erst im Jahre 1894 entdeckte Mesrop Ter-Movsessian in den Etschmiadsiner Handschriften den „Großen“ Sokrat und edierte im Jahre 1897, durch Zufall am 1200. Jahrestage der Übersetzung, samt dem Kleinen Sokrat.

Auf die Frage, wann und durch wen sind die Exzerpte entstanden, sind wir in der Lage, ohne Bedenken als terminus post quem das Jahr 697 festzustellen. Um diese Zeit herum fällt tatsächlich die Wirksamkeit des Fürsten Nerseh, der 689—691 die Statthalterschaft Armeniens inne hatte. Nachher kehrte er in sein Stammhaus zu Arscharunik zurück; er war in hohem Alter. In seinem Auftrag verfaßte Gregoris, Chorbischof von Arscharunik, den Kommentar zum Lektio-narium, worin uns in Anerkennung die Tatsache mitgeteilt wird, daß der fromme Fürst

in seiner Zurückgezogenheit sogar mit dem Eremitenanzug bekleidet war und anstatt Nerseh den Namen Vahan trug. Er starb um 710. Dieser Zeitpunkt kann für die Abfassung der Exzerpte als terminus ante quem gelten (S. 21—27). Den Exzerptor nach Namen zu nennen ist schwer, es können aber Philo aus Tirak oder der Chorbischof Gregoris in Betracht kommen. N. Adontz hatte das Unglück, in Jakob von Edessa, den Mechithar aus Ayri-vank' in seiner Chronik erwähnte, den gleichnamigen armenischen Wardapet († 1085) zu erkennen und ihn für Übersetzer des Kleinen Sokrat zu halten. Der von Mechithar erwähnte Edessener ist der aus der syrischen Literaturgeschichte wohlbekannte Schriftsteller Jakob von Edessa († 708).

Diese Exzerpte wurden gegen die Wende des 9. Jahrhunderts einer Bearbeitung unterzogen. Der Text wurde dabei mit un-nötigen biblischen Zitaten und aus hagiographischen und sonstigen Quellen entnommenen Zusätzen erweitert. Der Verf. hebt solche 16 Stellen hervor (S. 46—66), unter diesen ist auch ein Bekenntnis der nikänischen Väter und ein athanasianisches Syn-bol (S. 58—60), beide aus verschiedenen Quellen zusammengefaßte Apokryphen. Der Bearbeiter war ein belesener Mann, er gebraucht Ausdrücke, die in Agathangelos, in der Lehre des hl. Gregor und im armenischen Hymnarium ausgesucht sind (S. 66—67).

P. N. Akinian: Der kleine Sokrat und Moses von Choren. S. 173—190.

Um die Verhältnisse beider Schriftsteller zueinander hervorzuheben, müssen wir die Herkunft der gleichlautenden Stellen, die bei ihnen vorkommen, näher studieren. Es sind Stellen, die der Bearbeiter dem Moses ent-